

## LES ARMENIENS DANS L'EMPIRE OTTOMAN A LA VEILLE DE GENOCIDE\*

*Prof.Dr.Mahmut H. ŞAKİROĞLU\*\**

Ermeni meselesi üzerine yazılan eserlerden sayılan bu kitap, hiç de alışılmadık bir konu üzerinde durmaktadır. Yıllarca bir takım diplomatik belgeleri alt alta sıralayarak okuyanları ve dinleyenleri kısa bir süre sonra bıktıran yazılar yerine, bu kitabı hazırlayanlar değişik bir yol izleyerek, esas konu olan hal ve topluluğu ele almışlardır. Bunu gerçekleştirmek için, son dönem tarihinde mühim yer işgal eden fotoğrafı da tarihî bir belge olarak kullanarak, minyatürlerden ve litoğrafya baskısı eserlerden okuyanları kurtarmıştır.

Kitap iki büyük kısma (partie) ayrılmıştır: 1) Tarih ve yapı s.7-84. 2) İnsanlar ve toprakları s.84-564.

Bu tarz eserler için kaçınılmaz olan dizin, s.569-597; bu arada bazı terimlerin açıklamaları yapılmış: s.567.

Her bir kısım kendi içinde bölümlere (chapitre) ayrılmıştır. Konu çok eski devirlerden değil XIX. yy.'dan itibaren ele alınmaktadır. Osmanlı Devleti içinde mühim makamlara geçen zevâtı da ihmal etmeyen müellifler, dinî kuruluş ile birlikte siyasî bir yapının beraber gelişmesi üzerinde durmaktadırlar. Bu gelişmenin tarihsel yapısı üzerinde durulurken, Türk kaynaklarının eksikliği hemen kendisini göstermekle birlikte, daha yayınlandığı sırada bazı kanun, nizamât, tebligât gibi resmi evrak muhtelif dillere bu arada Ermeniceye de tercüme edildiği için araştırmacılar kendileri için büyük bir eksiklik görmemektedirler. Özellikle patrik seçimi için yürürlükte olan bir nizamnâme mevcudiyeti, kendilerinin hukuk açısından nasıl

\* Raymond H.Kvorkian-Paul B.Paboudjian, Les Armeniens dans l'Empire Ottoman a la veille de genocide, Paris 1992, 603 sayfa, büyük boy. Nâşir: Editions d'Art et d'His-toire. ARHIS.

\*\* A.Ü. Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

bir garanti içinde bulduklarını gösterir. İlk sayfalardan başlayarak (s.7) resmi belgelerin tahlili ve elbette ki Ermeni ana kaynaklarındaki belge ve bilgilerin sıralanmasına geçilmiş ve görsel malzeme de bunları tamamlamaktadır. Kişiler kadar (Mihran Bey Düz, Mikail Paşa Portukal, Kirkor Odyan), özellikleri bulunan binalar da (Kumkapı Ermeni Patrikhanesi binası, Yedikule Hastahanesi) sayfalara serpiştirilmiştir. Görüntüler sadece Ermeni kişi, bina, karikatür, tasvir olmayıp devrinde etkili olan siyaset adamlarını ve devletin muhtelif yerlerini, mahallelerini aksettirmektedir. Bunların başında II.Abdülhamid'in geldiği s.18 de görülmektedir. Etkinliğin belirtildiği sırada, Hınçak ve Taşnak diye aralarında bölünen tedhişçilerin tutumlarını ihmal etmeyen araştırmacılar, onların da resimlerini koymuşlardır (s.15 ve 19).

Ermeni sorunu üzerinde çalışanların üzerinde durdukları sürgün ve göç ettirme sorunu burada konu edilirken (s.47-48) bir tek XIX.yy. değil fakat daha eski devirlerden itibaren bu yola başvurulduğu ve muhtelif Ermeni topluluklarının XV.yy.dan başlayarak bazı mahallere dağıldığı fakat başta İstanbul olmak üzere ticaretin faal oldukları yere yerleştiklerini de ihmal etmezler. Ermeni kaynaklarındaki bilgiler Anadolu tarihi için vazgeçilmez kaynaklardan olduğu için bilgiler değişik zamanlarda değerlendirilmiştir ve hatta Türkçeye de tercüme edilmiş bulunmaktadır. Bunun detayına inmeden, gene kitabı takip edecek olur isek, Hamidiye Alayları ile ilgili 2 fotoğraf ile karşılaşırız (s.49). Devrinin anti-terör kuruluşları olan bu birlikler ile birlikte girilen yasadışı tutumların listesi ile birlikte batılı devletler tarafından nasıl terk edildikleri de belirtilmiştir (s.49-51). Siyasi tarihin ayrıntıları çok kere ele alınmıştır. Bunun sebeplerini de kitaba katan araştırmacıların ele aldıkları Ermeni Rönesansı (s.73-82) adlı bölümde zenginleşmeye başlayan bu *millet*'in hangi kültür konularına eğildiğini belirtiyorlar. Böyle bir uyanışın İstanbul'da gerçekleşmesi rastlantı değildir. En kalabalık ve zengin cemaatin burada bulunuşu Ermenilere bir ayrıcalık kazandırması yanında cemaatin yoğun bulunduğu mahallere de, gene İstanbul'luların desteği ile okul açılması ilgili sayfalarda açıklanmıştır. Bu satırlara bir de resimler eklenmiştir ve günümüzde bile ayakta kalan bir kısım binaların tarihi geçmişlerini de görüntü ile belgelemektedirler.

Kitabın kıymetli kısmını içeren insan ve çevre ilişkisi, küçük bir açıklama ile başlamakta ve yörelerin tespiti için hangi kaynak-

lardan yararlanıldığı belirtilmektedir. İnsan dokusuna en çok sahip olan İstanbul tahlil edilirken (s.86-118) belirli bir geçmişin de evresine değinilmiştir. İstanbul şehrindeki varlıklarına dair en eski belgelerin ortaya konulmasından sonra, hangi mahallelerde de yoğun buldukları belirtilmiş, bu arada kendi cemaatlerine ait olmamakla birlikte İstanbul içindeki satıcı, hamal, alışveriş merkezi gibi yerlerini de belirtmişler, giyim ile birlikte bazı dükkanların da (terzi, muhallebici) durumları belgelenmektedir. İstanbul'un halâ kıymetini muhafaza eden bir takım tarihî hâtıralarına dâir fotoğraflar içinde sayfiye yerleri ile birlikte, su satıcılarının da varlığı kitaba girme şansını yakalamıştır. Yayınlanma şansı bulan resimler ve bunların açıklanması Osmanlı Devleti'nin coğrafi yapısını da beraberinde aydınlatıyor. Ege Denizi ve Kara Deniz taraflarındaki şehirlerin sıralanmasından sonra Anadolu'nun Ankara ve Sivas vilâyetleri verilmiş bunu ısrarla Kilikya diye adlandırdıkları Çukurova yöresi izlemektedir. Böylece günümüz sınırları içinde belirli toplumların durumlarından haberdarız. Trakya tarafı konu edilirken Edirne ve Tekirdağ tarafları konu edilirken, Bursa, Bilecik, Kütahya gibi sancaklardaki nüfus vaziyeti ve İzmir ile Konya ele alınırken bunların kazalarındaki faaliyetler ve özellikle Bursa ipeği kendisine yer bulmuştur. Bu arada bazı mübalağalara da yer verildiği endişesi vardır. Bir kısım kentlerin görüntüleri verilirken yalnız Ermeni mahallesi diye belirtilmesi yersizdir. Kütahya şehri verilirken (s.151 vd.) nasıl bir Türk şehri karakterine sahip olduğu eserde kendisini gösteriyor. Ankara hakkında verilen bilgiler ve görüntüler (s.208-212) esnasında kalesi, tekkesi, çarşısı belli bir sevimlilik vermektedir ve ayrıca günümüzde Sarıkışla diye bir hatıra bırakan askeri kışlanın bir fotoğrafı ve Ankara'nın sayfiye yerleri Kalecik, Zir ve Nallıhan da bu kitap içinde yer bulmuştur. Çukurova yörelerinin anlatıldığı sırada Kozan, Anavarza, Feke, Hacin gibi yerlere dair görüntüler ve bilgiler verilirken Ermeni cemaatin azınlıkta bulunduğu da değinilmiştir. Kitabın tek tasvip edilmeyecek başlığı, doğu kesimlerinin tarifi esnasında halâ Ermeni platosu gibi bir yanlış tabirin bulunmasıdır. Daha en kalabalık oldukları sırada bile çoğunluk sağlayamadıkları bu yörede, faal cemaati örnek gösterip üstünlüğe kalkışmak hiç de yerinde değildir. Kaldı ki verilen rakamlar bile azınlık konusuna delildir. Gösterilen kaynak ve eserlerde bile Erzurum ve Van gibi kesif Ermeni milleti nüfusun hiç bir zaman üstünlük kazanmadığını gösterir. Verilen fotoğraflara bile eğer biri kalkar Türk eseri dese hiç de yanlış olmadan belge bırakır ve aile resimlerine rahatça Anadolu yerli halkı demekten kaçınamayız (s.428, 440, 466).

Eser belirli bir peşin kanaat ile yazılmış bile olsa, bir kitabın her zaman faydalı olabileceğini ispat ediyor. Ermeniler kültür varlıklarının ayakta kalmasını sağlamak için neşrine giriştikleri eserlerde, artk modası geçmiş bir kavramı ortaya koyarken, belki bir maddî destek görmek için araştırmalarını bu yola sevk etmektedirler. Araştırmacılar da bu vesile ile yola çıkarken, meslekdaşlarına malzeme kazandırmaktan ve ulaşılması zor Ermeni kaynaklarının tercümelerini vermekle yararlı bir iş yapmışlardır. İstatistikler, resimler, haritalar her zaman yararlanacağımız belirtilerdir. Bir araştırmacı elindeki her bir kitaptan istifade eder. Leonce Alishan tarafından kaleme alınan *Sissouan* adlı eser, Çukurova'nın bir Ermeni yurdu olduğunu ispata kalkışmasına rağmen Çukurova'nın tarihine dair çok sayıda bilgi kazandırmış ise şimdi bu kitap için de aynı görüşümü ileri sürmekten kaçınmıyorum. Soykırım kelimesi olmasaydı daha çok sempati kazanacağından şüphe etmediğim bu eser, ancak küçük bir araştırmacı çevresinde yararlı olacak ise de XIX.yy. Anadolu tarihi üzerinde çalışmak isteyen Türkçe bilmeyen araştırmacıların vazgeçemeyecekleri bir kaynak olacaktır. Araştırmacıları böyle yararlı eserler vermeye devam etmesini bekler ve kitabın iyi bir baskı örneği sonucu ilim âlemine sunan ARHİS adlı yayınevinin üstüne düşen görevi yerine getirdiğini belirtmeliyim.

## XXX+322 PAGES WITH A MAP AND 45 PLATES

M.Mehdi İLHAN

Wheatcroft kitabını, giriş ve netice bölümünden maada, sekiz bölüme ayırmıştır. akıcı bir dil kullanan Wheatcroft Batılı tarihçilerin ve seyyahların aynalı penceresinden yansıyan görüş ve manzaraları kitabında yansıttığından okurlarının kitabı bitirmeden ellerinden bırakmalarını amaçlamış olsa gerek. Wheatcroft sanki B.G. Niebuhr ve Thomas Carlyle gibi tarihi yeniden canlandırmak istemiştir. Buna da kısmen muvaffak olmuştur denilebilir. Zira kitabı okudukça insanın kafasında sorular canlanmakta ve cevaplarını arama içgüdüğü uyanmaktadır.

Wetcroft'un 1. Bölüme verdiği iki cümlelik ("*Ühe Worls's Last Day: The Fall of the Byzantine Empire*") başlığı sanki içeriği ile özleşmektedir. İstanbul'un düşüşü Dünyanın sonuymuşçasına dramatize edilmiş ve dillere destan bir tasvir yapılmıştır. Aynı tasviri William Holden Hutton'da (*Constantinople: The Story of the old capital of the Empire, London 1921*) da görüyoruz. Düşüşün şehre canlılık veren bir çok mucizelerle bilinen St. Theodosia'sı anma günlerine rastlaması ve fethi mükteakip yediyüz yıldır takdis edilen St.Theodisias'ın ve diğer azizlerin kemiklerinin altın kafeslerinden çıkarılıp çamura atılmaları ve bu kemikleri kapmak için birbirini parçalarcasına üzerlerine atılan aç köpeklerin aksettireceği manzara gerçekten de kıymet gününü andırmaktadır (s.2-4)<sup>1</sup>. İstanbul'un fethine giriş olarak verilen Bayezid'in Ankara Meydan Savaşı'nda Timur'a yenik düşmesi ve kafese konması belki de bu kara günün habercisiydi. Saten Bursa'nın 1326'da fethedilmesi ve İstanbul'un etrafında ki çemberin daralması, 1397'de Anadolu Hi-

1. Colin Imber (*The ottoman Empire, 1300-1481, Istanbul 1990, s.157*), Leonard'dan naklen fethi müteakip kiliselerin yağma edildiklerini ve Hıristıyanlarca kutsal sayılan adetlerin hor görüldüklerini ve mukaddes tasvirlerin yerlere fırlatıldıklarını, parça parça edildiklerini, ayaklar altında ezildiklerini yazmaktadır. Aynı tasviri Ayasofya için bir anonim Osmanlı tarihinde de (*16. asırda Yazılmış Grekçe anonim Osmanlı Tarihi, Hızırlayan Şerif Baştav, Ankara 1973, s.148*) görüyoruz.